

Tamás Kinga

ORBÁN JÁNOS DÉNES KÉT VERSÉRŐL

A dolgozat tárgya Orbán János Dénes két költeményének összehasonlító elemzése. A *szárnyas idő árbocomra szállt* és *Az idő volt, akit megöltem* című két vers a *Párbaj a Grand Hotelben* című gyűjteményes kötet két különböző fejezetében található, tematikájukban azonban szorosan összekapcsolódnak. Mindkét szövegben a megszólaló lírai én kerül konfliktusba az idővel. Az irodalmi hagyomány kezdetétől kedvelt téma a szubjektum kapcsolata az időbeliséggel: az idő értelmezésének lehetőségei, a szubjektum temporalitáshoz viszonyított pozíciójának meghatározása. Az említett két vers kísérletet tesz e probléma körüljárására. A konfliktus a szubjektum és a múlt idő között nem aktív hadakozásként jelenik meg a versekben. Az első szövegben az idő egyetlen kimerevített pillanata tárul fel, amikor a szubjektum szembesül az idővel. A második versben már csak a lírai én időhöz kötöttségének és az időtől való elszakadási törekvésének következményei jelennek meg: a lírai én látszólag legyőzi ellenfelét, és egy másik létállapotba kerül, halhatatlanná válik. Szándékoltan marad el az összezapás részletezése, nem explicálódik a gondolati győzelem módja az időbeliség felett. A hangsúly a szubjektum két létállapotára, az időbevetettség *kínos szorongására* és a halhatatlanság *nyomorára* tevődik. A versek párhuzamos olvasása lehetővé teszi, hogy az értelmező e két létállapotot összekapcsolja és összehasonlítsa. A lírai én e két időbeli pozíciójának hasonlósága legjobban a versek tropikus hálójának felfejtésével figyelhető meg. A verseket átszövő alakzatok vizsgálatával tetten érhető a tropikus intenció a szubjektum önmeghatározásának befolyásolására.

Az első vers "cselekménye" egy mozzanatban foglalható össze: az idő megérkezik, és rátelepszik a szubjektumra. Az időbeliség madármetaforaként jelenik meg, a szubjektum lírai énként szólal meg, és a magányos hajós metaforájába burkolózik. Az én tehetetlenül áll szemben az időbevetettség gondolatával, amelyet a madár és a hajós találkozását leíró allegorikus képrendszer fogalmaz meg. Explicit allegóriaként¹ határozható

¹ Szörényi László-Szabó Zoltán: *Kis magyar retorika*. Helikon, 1997., 162.

meg a képsorozat, mert az idő ugyan metaforikus viszonyban áll a madár képzetével (*szárnyas idő*), azonban csak jelző formájú a madármetafora, amely kiegészíti – és nem helyettesíti – az idő fogalmát. Az időhöz hasonlóan olyan fogalmakhoz, mint a méreg, a remény, a nyugalom, a csönd szintén a hajózás fogalomköréből társulnak képek: *A szelek mérge marja arcomat/...a reményt sötét moha lepi be/ és nem köthetek ki a nyugalom/ partján, ahol a csöndet gyerekek/ hangja űzi.* A megszólaló lírai én tehetetlenségével zárul a költemény. A szubjektum alul marad az életébe férközött időbeliséggel szemben.

A két vers együttolvasásakor egy történet bontakozik ki a szövegekből. A második vers látszólagos megoldást nyújt a szubjektum idővel vívott harcában. Az idő megölése a halhatatlanságot hozza a szubjektumnak. A vers nem meséli el a történetet, a következményre szorítkozik csupán. A hiátusos narratíva azért válik összegezzetűvé, mert a második versen végigvonuló allegória nem töri meg az első vers képrendszerének homogeneitását. *Az idő volt, akit megöltem* című költemény megtartja a hajózás és a madármetafora elemeit, és a megszólaló lírai én személye is azonos az első vers beszélőjével. A második szöveg kezdő négy sora az előző vers tartalmát foglalja össze, amelyben a lírai én egyben meg is indokolja tettét: az idő megzavarta a szubjektum álmát, amely az első szövegben a nyugalom szigetének leírásával azonosítható. Metonimikus kapcsolat áll fenn *az álom tiszta, kék vize* metafora és a nyugalom szigetének leírása között. A második vers második szakasza utalásszerű felsorolással emel ki a hiátusos cselekményből egy-egy objektumot, azonban magát az eseményt, a szubjektum idővel való párharcát nem részletezi. A felsorolás a *percursio* retorikai alakzataként azonosítható², amely tompítja a cselekmény részletezésének jelentőségét, és kiemeli a következmény fontosságát a cselekedettel szemben. A lírai én számára tettének következménye az időből való látszólagos kilépés és a halhatatlanság létállapotába kerülés. A *kínos szorongás* kifejezés a szubjektum egész első versbeli lelkiállapotát összefoglalja. Az ezzel szemben álló *más nyomort*, a halhatatlanság paradoxitását egy figura etimologica fejezi ki: *maradtam halottabb a halottnál: halhatatlan.*

A közös allegorikus tér folytonos narrációt hoz létre a két versben. A

² A *percursio* mondatalakzat. "...fogalmak, tények, dolgok rövid felsorolása, melyek mindegyike voltaképpen tüzetesebb kidolgozást érdemelne ... intenzív és dinamikus" KMR, 161.

madármetaforát felerősíti, és allegóriává duzzasztja az árbocomra szállt kifejezés, amely az időt a repülés képességével ruházza fel. Az idő múlására használt metaforikus kifejezés, a *száll az idő*, közös szemantikai halmazt alkot a madár fizikai képességét kifejező *száll* igével. A *vitorlázat levonni nem merem* verssor a lírai ént több lehetséges szubjektumpozícióba helyezi. A hajótest és a hajó kapitánya egyaránt kerülhet a megszólaló helyzetébe. A hajós és a hajó tehetetlen az árbocra érkezett lénnyel szemben, a második versben a tehetetlen indulat gyilkos akcióba torkollik. Az első versbeli leírás lehetővé teszi a lírai én helyzetének többféle meghatározását. A hajótest értelmezhető megszemélyesített megszólalóként, ha a leírás részleteit a megrongálódott objektumra érti az elemző: *térdre hullva nézem, hallgatom, vitorlázat levonni nem merem. A szelek mérge marja arcomat, romlásnak indult két erős karom, nem köthetek ki a nyugalom szigetén.* Az utolsó versszak is felerősíti a hajó beszélő szubjektumként való értelmezését: a dagadt vitorlákat nehéz levonni már, az árbockosárból csak az ég látszik, és a hívatlan vendég fészket rak a megrongálódott hajótesten. A másik lehetséges megszólaló a hajó kapitányának allegorizált alakja, aki egyes szám első személyben számol be víziójáról.

A leginkább részletezett mozzanat a szövegekben a szubjektum és az idő szembesülése. Az első versben a nyitó és a záró versszak, a másodikban a szöveg kezdő négy sora és a záró rész egy mondata foglalkozik e témával. A *szárnyas idő... fehér dalát vijjogja*, az első szöveg nyitóképe szinesztéziával idézi fel a fehérséget, mint a madár tulajdonságát, és a dalhoz társítja, amely felerősíti az időre vonatkozó metaforát. A verset záró gondolat is a madár viselkedésének elemeit építi be az allegorikus szerkezetbe: *A szárnyas idő árbocomra szállt, és fészket rakott hervadt mellemen.* A második szövegben folytatódik a madármetafora: *Árbocomra szállt, és kegyetlen vijjogása kőként zuhant az álom tiszta, kék vizébe.* Az alakzat az első vers kezdő képének variánsa: a vijjogás főnévként szerepel, amely lehetővé teszi, hogy csak erre a tulajdonságra vonatkozzon a hasonlat, amelyben a madárhang erősségének jellemzése utal a szubjektum idővel való konfliktusának terheire. A második vers utolsó, e szembesülésre utaló szövegrészlete – *A holttest büntetesként nyakamba' lóg, s a vijjogás kövénél többet nyom súlya* – az előző hasonlatra épülő trópuszt tartalmaz. A madár vijjogására vonatkozó hasonlat metonimikus viszonyban van a *vijjogás kövénél* birtokos szerkezettel. A metonímia mellett a holttest-metafora magába sűríti a madár és az idő képzetét is, amit csak ebben az allegorikus rendszerben érhet el. A holttesthez ugyanis nem társul automatikusan a madár vagy az idő

képzete. A metafora helyzeti energiáját a következetes képrendszer eredményezi.

Paul de Man *A temporalitás retorikája* című tanulmányában úgy határozza meg az allegóriát, mint konkrét jelentésre utaló jelet.³ Írása első részében a szimbólum és az allegória helyének, szerepének változását vizsgálja a nyugat-európai irodalom történetében, azzal a céllal, hogy feltárja a retorika funkciójának megváltozását, amely az alakzatok intencionalitásában nyilvánul meg. Az allegóriát temporalitáshoz szorosan kapcsolódó retorikai alakzatnak tekinti a szimbólummal szemben, amely időn kívüli, egyetemes jelentéssel bír. Orbán János Dénes két versének homogén allegorikus rendszerét a trópusok időbeli és térbeli egymásra épülése biztosítja. Az egyik központi alakzat az idő madármetaforája, amely strukturálja a madár jelentésmezejébe tartozó trópusokat. Az allegória másik képsora a megszólaló szubjektumot reprezentáló hajó-metafora köré szerveződik. A trópusok hálózatában egy-egy elem a következő kép alapjaként szolgál, ugyanakkor az allegória együttes jelentését árnyalja. A *szárnyas idő fehér vijjogása szinesztéziától a holttest... nyakamba' lóg* metaforáig a trópusok metonimikus kapcsolatán keresztül juthat el az olvasó. A metonimikus viszony ebben az esetben a trópusok működésére, összekapcsolódásuk módjára vonatkozik.

A szubjektumpozíció elbizonytalanítása a versekben nem csupán a szubjektum személyét érinti. A történet téje a beszélő idővel szembeni pozíciójának meghatározása, amely szintén kérdésessé válik. A szubjektum a szembesülés pillanatában az idővel szemben tehetetlen. Passzivitását a hozzá kapcsolt állapothatározó és igei állítmányok fejezik ki: *térdre hullva, nézem, hallgatom, nem merem, romlásnak indult, nem tudom*. A konfliktus látszólagos megoldása után, a történet második részében a lírai énhez mint alanyhoz a *megöltem* múlt idejű igei állítmányon kívül a *ragadtam* (ti. nyilat), *cseréltem* és *maradtam* igék társulnak. A *ragadtam* a kontextusba helyezve a percursorban szerepel, egy költői kérdésben, amelynek funkciója a történetek részletezésének kihagyása, tehát nem tekinthető a szubjektum aktív cselekvésének. A *más nyomorra cseréltem* a szubjektumpozíció megváltozását implikálja, az időbeliség rabságából történő kitörést, azonban a kínos szorongás kifejezéssel nem áll szemben a nyomor szó jelentése, ami a szubjektum két állapota közötti ellentétet logikailag kérdőjelezi meg. A

³ Paul de Man: *A temporalitás retorikája*. In: *Az irodalom elméletei I.* Jelenkor, 1996., 6.

maradtam halottabb a halottnál: halhatatlan látszólag a szubjektum helyzetét módosítja, azonban paradox módon visszatér a halandóság létállapotához, és a figura etimologica segítségével dekonstruálja. A beszélő nem térhet vissza eredeti pozíciójához az időbe vetettség tudatában, mivel önmagát már csak az időhöz viszonyítva tudja definiálni.

A két versben a történet háttérbe szorul a probléma előzményével, illetve következményével szemben. A fent említett szubjektum-idő konfliktus részletezése mellett leírások is szerepelnek a szövegekben. Az első költemény középső szakasza a beszélő állapotát és a vágyott célt, a nyugalom partját jellemzi. Az álomkép idillt fest meg, amelyet a második szöveg egyetlen kifejezésben foglal össze: *az álom tiszta kék vize*. A beszélő állapotának leírása a második versben szintén egy kifejezésben tér vissza: *kínos szorongás*. A részletező leírások a cselekményt nem viszik előre, lassítják a történet menetét. A második szöveg középső része ugyancsak a cselekmény fontosságát tompítja, mivel a szubjektum azt fejt ki, hogy nem fogja elbeszélni a történeteket. A szövegek két állapot leírásává válnak, amelyet a versek időszerkezete is biztosít. A beszélő két kiragadott pillanatban kísérli meg önmaga pozicionálását az időbeliséggel szemben, amelynek paradoxitását a versekben előtérbe kerülő allegorikus szerkezet leplezi le.

A verseken végigvonuló allegória lehetővé teszi a szubjektumnak, hogy önmaga számára feltárja, nem képes az időbeliségen kívül helyezni saját pozícióját. Az egymásra metonimikusan építkező trópusok temporális meghatározottsága szükséges ahhoz, hogy a versek beszélője eljusson halhatatlansága ellentmondásosságához. A trópusok mindig egy már azokat megelőző alakzat egy-egy eleméből építkeznek a szerkezetben. Paul de Man az allegóriát tartja a legalkalmasabbnak a szubjektum időbeli önmeghatározásának és az ettől való menekülésnek kifejezésére. Véleménye szerint az allegória működésével mindig összekapcsolódik egy önmagát az időbeliségen kívül helyezni akaró szubjektum lelepleződése, amelyet az allegorikus jelek összekapcsolódásának módja tesz lehetővé.⁴ Az allegorikus jelek önálló jelentése másodlagos a rendszerbeli összekapcsolt jelentésükkel szemben, ami a szerkezetben egy eredendően temporális tényezőt implikál.⁵ Az allegorikus jelek mindig egy időben megelőző jelre utalnak, időben

⁴ PdM, 30-31.

⁵ PdM, 31.

sohasem eshetnek egybe. Ebben az eredetüktől való eltávolodás létrehozta térben keletkezik a jelek együttes jelentése.⁶ Ez a nyelv védi meg a szubjektumot a téves pozicionálástól: "az allegória ... az ént ezáltal megóvja attól, hogy illuzórikus módon azonosítsa magát a nem-énnel, melyet így, bármilyen fájdalmas is, pusztán nem-énnek tekinthet".⁷ Orbán János Dénes e két versében a szubjektum saját időbeli pozicionáltságának negatív, ellentmondásos tapasztalata és ezzel szembeni védekezése kerül konfliktusba, amelyet a vers allegorikus szerkezete leplez le, elemeinek temporális meghatározottságú működésével.

(A dolgozat nem tér ki a versek intertextuális telítettségére.)

Irodalom:

Orbán János Dénes: Párbaj a Grand Hotelben. Versek 1993-1999. Erdélyi Híradó, Kolozsvár, 2000., 13., 158.

Paul de Man: A temporalitás retorikája. In.: Az irodalom elméletei I. Janus Pannonius Tudományegyetem – Jelenkor Kiadó, Pécs, 1996., 5-60. (A dolgozatban: PdM)

Szörényi László – Szabó Zoltán: Kis magyar retorika. Helikon, 1997., 175. (A dolgozatban: KMR)

⁶ PdM, 31.

⁷ PdM, 31.